

## **Θεωρήσεις της οικονομικής κρίσης τον 16<sup>ο</sup> αιώνα:**

### **Ο Jean Bodin και το μυστήριο του πληθωρισμού**

**Κώστας Γαγανάκης,**

**Πανεπιστήμιο Αθηνών**

«Γνωρίζετε, κύριε, τις καθημερινές διαμαρτυρίες που προκαλεί η άνοδος των τιμών των πάντων, γνωρίζετε για τις συνελεύσεις που συγκροτήθηκαν σε όλες τις συνοικίες αυτής της πόλης για να εδραιωθεί η τάξη, τους κόπους που καταβάλαμε για να κατανοήσουμε το πού οφείλεται αυτή η ακρίβεια»<sup>1</sup>. Με τα λόγια αυτά, ο Jean Bodin ξεκινούσε το 1568 την έντυπη απάντησή του στην έκθεση που είχε συντάξει με παραγγελία του Καρόλου Θ' ο Jean de Malestroit, βασιλικός σύμβουλος και υπεύθυνος του λογιστηρίου του βασιλείου, με σκοπό να εντοπίσει τα αίτια της «μεγάλης ακρίβειας» που έπληττε με σφοδρότητα την καθημερινότητα των Γάλλων στο δεύτερο μισό του 16<sup>ου</sup> αιώνα<sup>2</sup>.

Από τα τέλη του 15<sup>ου</sup> αιώνα, οι δυτικό-ευρωπαϊκές κοινωνίες είχαν βρεθεί αντιμέτωπες με τις οδυνηρές επιπτώσεις μιας εντυπωσιακής εκτίναξης των τιμών των τροφίμων και των κατασκευασμένων προϊόντων. Η τάση αυτή χαρακτηρίσε ιδιαίτερα τις τιμές των αγαθών καθημερινής κατανάλωσης: ανάμεσα στα 1500 και 1600, η τιμή του σιταριού αυξήθηκε κατά 425% στην Αγγλία, κατά 318% στις Κάτω Χώρες, κατά 651% στη Γαλλία. Η άνοδος στις τιμές των κατασκευασμένων προϊόντων κινήθηκε σε χαμηλότερα επίπεδα, ωστόσο και αυτή επιβάρυνε παραπέρα το κόστος ζωής. Ένα διάγραμμα του μεταβαλλόμενου κόστους ζωής για τη Νότια Αγγλία, που συγκρότησαν οι οικονομικοί ιστορικοί Phelps-Brown και Hopkins δείχνει πως, την περίοδο 1450-1700, το κόστος ζωής αυξήθηκε περισσότερο από 700%<sup>3</sup>.

Ο όρος «επανάσταση των τιμών» που χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει την οικονομική κρίση του ευρωπαϊκού 16<sup>ου</sup> αιώνα παραμένει δόκιμος παρότι διάφορες ενστάσεις, επειδή αποδίδει ανάγλυφα τις δραματικές επιπτώσεις της αύξησης των τιμών των τροφίμων σε μια οικονομία, όπως του 16<sup>ου</sup> αιώνα, χαρακτηρισμένη από την αδυναμία προσαρμογής στις οικονομικές αλλαγές και ιδιαίτερα από τη μόνιμη έκθεση των πληθυσμών

---

<sup>1</sup> Jean Bodin, *La response de Jean Bodin au paradoxe de Malestroit touchant l'encherissement de toutes chose, & le moyen d'y remedier, Les six livres de la Republique de J. Bodin Angevin, plus l'Apologie de René Herpin : avec un discours et responses du mesme auteur aux Paradoxes du Sieur de Malestroit sur le rehaussement et diminution des monnoyes, et le moyen d'y remedier*, Λυών, Barthelemy Vincent, 1593, προοίμιο, δίχως σελιδαρίθμηση.

<sup>2</sup> Jean de Malestroit, *Paradoxes du seigneur de Malestroit sur le fait des Monnoyes*, (1566), στο *Les six livres de la Republique de J. Bodin Angevin, plus l'Apologie de René Herpin : avec un discours et responses du mesme auteur aux Paradoxes du Sieur de Malestroit...*, σ. 78-82.

<sup>3</sup> E.H. Phelps-Brown & S.V. Hopkins, "Wage-Rates and Prices: Evidence for Population Pressure in the Sixteenth Century", *Economica*, 24, 96, 1957, σ. 289-306, το διάγραμμα, σ. 303-6.

στον υποσιτισμό, κύρια λόγω της απουσίας φτηνής εναλλακτικής τροφής (όπως, λχ, οι πατάτες στη θέση των σιτηρών). Η «επανάσταση των τιμών» καθίσταται παραπέρα εμφανής, αν συνυπολογισθεί η διακύμανση των ημερομισθίων και των ενοικίων γης, που επηρέασε το βιοτικό επίπεδο των ευρωπαϊκών πληθυσμών.

Το πρόβλημα που ταλάνιζε τους Ευρωπαίους τον 16<sup>ο</sup> αιώνα, ο πληθωρισμός, όπως και τα αίτιά του, παρέμεναν αχαρτογράφητα. Πριν περάσουμε στη συνοπτική παρουσίαση των δύο πρωτοποριακών αναλύσεων των αιτίων και της δυναμικής της «ακρίβειας» (πληθωρισμού) στη δεκαετία του 1560, αρκεί να επισημάνουμε, ακολουθώντας την πλειοψηφία των ιστορικών μελετητών του φαινομένου πως, πέρα από άλλες αιτίες, η πληθωριστική κρίση του 17<sup>ου</sup> αιώνα οφειλόταν σε μια σημαντική άνοδο της καταναλωτικής ζήτησης, απόρροια της δημογραφικής επέκτασης της Ευρώπης από τα τέλη του 15<sup>ου</sup> αιώνα. Οι επιπτώσεις της πληθυσμιακής αύξησης φάνηκαν καθαρά στην αγορά της γης, όπου οι αξίες πολλαπλασιάστηκαν με ραγδαίους ρυθμούς. Από την άλλη, η αισθητή διαφορά ανάμεσα στην ανοδική πορεία των τιμών των τροφίμων και των τιμών των κατασκευασμένων αγαθών (περίπου η διπλάσια σε χώρες όπως η Αγγλία, η Γαλλία, η Ισπανία) αποτελεί πρόσθετη απόδειξη της πληθυσμιακής πίεσης στη διαμόρφωση των τιμών της αγοράς.

Πρέπει επίσης να τονισθεί πως στην ιδιαίτερα ανελαστική ευρωπαϊκή οικονομία της πρώιμης νεότερης περιόδου, όπου μεγάλο μέρος της κοινωνίας ζούσε από νομοθετικά «παγιωμένες» και ιδιαίτερα χαμηλές απολαβές, ένας πληθωρισμός της τάξης του 2% κατά μέσο όρο είχε ολέθριες επιπτώσεις<sup>4</sup>. Τα στοιχεία από διάφορες χώρες υποδεικνύουν μια σημαντική αύξηση στους μισθούς των τεχνιτών κατά την περίοδο της «επανάστασης των τιμών», η οποία, ωστόσο, αδυνατούσε να παρακολουθήσει την άνοδο των τιμών στις αγορές. Οι Phelps-Brown και Hopkins υπολόγισαν πως, σε σχέση με τις τιμές συγκεκριμένων αγαθών, οι πραγματικές απολαβές των οικοδόμων στη Νότια Αγγλία, τη Βιέννη και τη Βαλένθια στην πραγματικότητα μειώθηκαν κατά 50% στο διάστημα 1591-1600. Στη γερμανική πόλη του Spreyer, ανάμεσα στα 1520 και 1621, οι μισθοί των τεχνιτών τριπλασιάστηκαν, ενώ η τιμή της σίκαλης αυξήθηκε κατά δεκαπέντε φορές, του σιταριού κατά δεκατρείς, του κρέατος και των ψαριών κατά έξη<sup>5</sup>.

Ενδεικτικό της ασφυκτικής κατάστασης στο γαλλικό βασίλειο είναι το περιεχόμενο του βασιλικού διατάγματος *Police générale du royaume* του 1567, όπου καταγγέλλονταν η

---

<sup>4</sup> D.P. O'Brien, "Bodin's Analysis of Inflation", *History of Political Economy*, 32, 2, 2000, σ. 270.

<sup>5</sup> E.H. Phelps-Brown & S.V. Hopkins, "Builders' Wage-Rates, Prices, and Population: Some Further Evidence", *Economica*, 27, 101, 1959, σ. 18-38. Ειδικότερα για τις τιμές της γης στη Γαλλία, οι Phelps-Brown και Hopkins έδειξαν πως, παίρνοντας ως βάση (100) το τρίτο τέταρτο του 15<sup>ου</sup> αιώνα, όπου οι τιμές είχαν πέσει, η αξία της γης είχε ανέβει στο 728 στο τρίτο τέταρτο του 16<sup>ου</sup> αιώνα και στο 1.062 στις αρχές του 17<sup>ου</sup>. Τα ημερομίσθια (υπολογισμένα στην επίσημη λογιστική μονάδα, τη *livre tournois*) είχαν ανέβει από την ίδια βάση στο 179 και 258 για τις αντίστοιχες περιόδους. Phelps-Brown & Hopkins, ό.π., σ. 26.

ανεξέλεγκτη κερδοσκοπία στο εμπόριο του κρέατος και η επεκτεινόμενη καλλιέργεια αμπελιών ως αιτία για τη συρρίκνωση της καλλιέργειας των σιτηρών, ενώ απαγορευόταν η δίχως βασιλική έγκριση εξαγωγή σιτηρών. Το ίδιο διάταγμα επέβαλε πάγωμα της τιμής των καυσόξυλων, απαγορεύοντας την αποθήκευση μεγάλων ποσοτήτων ξυλείας με σκοπό την κερδοσκοπία, ενοποιούσε τον κλάδο επεξεργασίας του δέρματος (καταργώντας την αυτονομία των επιμέρους κλάδων) με σκοπό τη συγκράτηση της τιμής του προϊόντος, ενώ επέβαλλε περιορισμούς στις καταναλωτικές συνήθειες της αριστοκρατίας και των εμπόρων, όπως η κατανάλωση κυνηγιού σε δείπνα και οι υψηλές δαπάνες για ένδυση. Παράλληλα, οριζόταν πλαφόν στις μισθολογικές αυξήσεις των τεχνιτών, παρά το γεγονός ότι τα ημερομίσθια δεν παρακολουθούσαν την εκρηκτική άνοδο των τιμών<sup>6</sup>. Τέσσερα χρόνια πριν, ο βασιλιάς Κάρολος Θ' εξουσιοδοτούσε τον υπεύθυνο του βασιλικού λογιστηρίου Jean de Malestroit να διερευνήσει τα αίτια της κρίσης.

Η αντίδραση της γαλλικής μοναρχίας φανέρωνε το μέγεθος της απειλής για τα οικονομικά του κράτους αλλά, τελικά, και για την ίδια την μοναρχική εξουσία. Παραδοσιακά, οι ευρωπαίοι μονάρχες «έπαιζαν» με την αξία του εθνικού νομίσματος για κερδοσκοπικούς λόγους. Σε μια κατάσταση «νομισματικής πανσπερμίας», όπου στο εσωτερικό του κάθε κράτους οι συναλλαγές διεξάγονταν με διαφορετικής προέλευσης και διαφορετικής αξίας νομίσματα<sup>7</sup>, η μοναρχική εξουσία όριζε μια ονομαστική αξία για το κάθε νόμισμα, την οποία και επέβαλε με την αφηρημένη λογιστική μονάδα (στη Γαλλία, η *livre tournois*). Η επίσημη αυτή αξία ήταν σχεδόν πάντοτε υψηλότερη από την τιμή αγοράς του χρυσού ή ασημιού που περιέχονταν στο πραγματικό νόμισμα. Τον 16<sup>ο</sup> αιώνα, η επιτυχής κυκλοφορία ενός νομίσματος στην προκαθορισμένη του τιμή αντανακλούσε την ευρωστία του κράτους και την ισχύ της μοναρχίας. Το αντίθετο εκλαμβάνόταν ως απειλή για το κράτος και για τη μοναρχία<sup>8</sup>.

Το 1566, ο Jean de Malestroit εξέδωσε τα *Paradoxes du Seigneur de Malestroit sur le fait des Monnoyes*. Επιλέγοντας ένα δημοφιλές λόγιο αφηγηματικό ύφος, το *παράδοξο*, για να προσεγγίσει ένα καθαρά οικονομικό ζήτημα, ο Malestroit προειδοποιούσε τους αναγνώστες του ότι θα τους «βύθιζε στα μυστήρια του χρήματος» που ελάχιστοι κατανοούσαν. Πρώτο παράδοξο ( “*Que l'on se plaint à tort en France de l'encherissement de toutes choses, attendu que rien n'y est encheri depuis trois cens ans*” ), ήταν η άρνηση της ίδιας της ύπαρξης του προβλήματος

<sup>6</sup> Jean de Bodin de Saint-Laurent, *Les idées monétaires et commerciales de Jean Bodin*, Bordeaux, Imprimerie Y. Cadoret, 1907, σ.11-14.

<sup>7</sup> Ιδιαίτερα διαφωτιστικός είναι ο πίνακας που προτείνει ο John H. Munro, “The Coinages of Renaissance Europe, ca. 1500”, T. Brady, H. Oberman, J.Tracy (επιμ.), *Handbook of European History, 1400-1600, vol. 1, Structures and Assertions*, Leiden, E.J. Brill, 1994, σ. 674-78.

<sup>8</sup> Jotham Parsons, “Money and Sovereignty in Early Modern France”, *Journal of the History of Ideas*, 62, 1, 2001, σ. 61.

της «ακρίβειας», όπου ο Malestroit ισχυριζόταν ότι καμία πραγματική αύξηση τιμών δεν είχε σημειωθεί σε σχέση με τα προηγούμενα 300 χρόνια<sup>9</sup>. Ο Malestroit απέδιδε την έκρηξη των τιμών στην αλλοίωση της ονομαστικής αξίας της χρησιμοποιούμενης λογιστικής μονάδας (*livre tournois*) που δεν συνιστούσε πραγματικό χρήμα. Επισημαίνοντας ότι στην πραγματικότητα οι τιμές των αγαθών δεν είχαν αυξηθεί καθόλου σε σχέση με την αξία των πολυτίμων μετάλλων στα κυκλοφορούντα νομίσματα, ο βασιλικός σύμβουλος καλούσε εμμέσως για την κατάργηση του συστήματος της αφηρημένης λογιστικής μονάδας<sup>10</sup>.

Το δεύτερο παράδοξο (*“Qu’il y a beaucoup à perdre sur un escu, ou autre monnoye d’or et d’argent, encores qu’on la mette pour mesme prix qu’on la reçoit”*) εστίαζε στα εισοδήματα και στην αγοραστική τους αξία, αποσκοπώντας στο να καταδείξει ότι τα νομοθετικά παγιωμένα εισοδήματα έχαναν σε αγοραστική αξία, και πάλι εξαιτίας της υποτίμησης του φανταστικού χρήματος, της λογιστικής μονάδας. Η επισημάνση αυτή ήταν ιδιαίτερα επίκαιρη για τον βασιλικό εντολέα της έκθεσης, μιας και τα εισοδήματα της γαλλικής μοναρχίας ήταν νομοθετικά παγιωμένα<sup>11</sup>.

Δύο χρόνια μετά την έκδοση των *Παράδοξων* του Malestroit, ο Jean Bodin εξέδωσε την απάντησή του, όπου πέρα από τη συνολική απόρριψη των θέσεων του βασιλικού συμβούλου, ο γάλλος φιλόσοφος προχωρούσε και σε μια ευρύτερη αποτίμηση των αιτίων και της δυναμικής του φαινομένου που εξακολουθούσε να αποτυπώνεται ως «ακρίβεια». Κατά τη συνήθη πρακτική του, ο Bodin αξιοποίησε στην κατεύθυνση αυτή ένα εντυπωσιακό εύρος πηγών, από τους κλασικούς συγγραφείς έως κρατικά και αστικά αρχεία και κατάστιχα, και σύγχρονες του περιγραφές της ισπανικής κατάκτησης του Νέου Κόσμου. Κινούμενος πέρα από τη στενά τεχνοκρατική προσέγγιση του Malestroit, που εστίαζε αποκλειστικά σε ζητήματα νομισματικής πολιτικής, όπως η υποτίμηση της λογιστικής μονάδας, ο Bodin ερευνούσε διάφορες πιθανές αιτίες για την πληθωριστική κρίση του 16<sup>ου</sup> αιώνα.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, ο Bodin αμφισβήτησε τα πραγματολογικά στοιχεία της έκθεσης του Malestroit, επισημαίνοντας ανάμεσα σε άλλα πως ο βασιλικός σύμβουλος είχε υποτιμήσει εντυπωσιακά την αύξηση στις τιμές των αγροτικών προϊόντων, οι οποίες δεν είχαν μόνο πενταπλασιαστεί σε σχέση με τα προηγούμενα 300 χρόνια (Malestroit) αλλά, στην πραγματικότητα, εικοσαπλασιαστεί στη διάρκεια μόνο της τελευταίας εκατονταετίας.

<sup>9</sup> Jean de Malestroit, *Paradoxes du seigneur de Malestroit sur le fait des Monnoyes*, (1566)..., σ. 79-80.

<sup>10</sup> Agnieszka Steczowicz, “Renaissance Monetary Paradoxes: The Malestroit-Bodin Controversy”, [www2.warwick.ac.uk/.../steczowicz.doc](http://www2.warwick.ac.uk/.../steczowicz.doc), σ. 5-6, Jean de Bodin de Saint-Laurent, *Les idées monétaires et commerciales de Jean Bodin*..., σ. 14-16, D.P. O’Brien, “Bodin’s Analysis of Inflation”..., σ. 275-6. Η προτροπή του Malestroit εισακοδόθηκε προσωρινά με το βασιλικό Διάταγμα του 1577, το οποίο καταργούσε τη λογιστική μονάδα (*livre tournois*) προς όφελος των πραγματικών, κυκλοφορούντων μεταλλικών νομισμάτων.

<sup>11</sup> *Paradoxes du seigneur de Malestroit sur le fait des Monnoyes*..., σ. 80-82, Steczowicz, “Renaissance Monetary Paradoxes...”, σ. 6-7, Ramon Tortajada, “M. de Malestroit et la théorie quantitative de la monnaie”, *Revue économique*, 38, 4, 1987, σ. 855-8.

Παίρνοντας ως αξιόπιστο μέτρο σύγκρισης την αξία της γης (σταθερού μεγέθους, μη εξαρτώμενου από τις κλιματολογικές μεταβολές ή την επιτυχία ή αποτυχία της σοδειάς), ο Bodin εκτιμούσε πως αυτή είχε τριπλασιασθεί στη διάρκεια των τελευταίων πενήντα χρόνων<sup>12</sup>.

Απέναντι στην άρνηση του Malestroit να αποδεχθεί την πραγματικότητα της πληθωριστικής έκρηξης, ο Bodin εντόπιζε πέντε κύρια αίτια για την ακρίβεια που επιβάρυνε τους συμπατριώτες του, με σημαντικότερο το πρώτο:

- 1) Την αφθονία χρυσού και ασημιού στο γαλλικό βασίλειο, τη μεγαλύτερη τα τελευταία 400 χρόνια,
- 2) Τα μονοπώλια εμπορών, κατασκευαστών και τεχνιτών,
- 3) Την ανεπάρκεια τροφίμων, από το εξαγωγικό εμπόριο ή από φθορά,
- 4) Την κερδοσκοπία στις τιμές των προϊόντων υψηλής ποιότητας, προορισμένων να καλύψουν τις καταναλωτικές ανάγκες βασιλέων και υψηλής αριστοκρατίας,
- 5) Την κιβδηλοποίηση του νομίσματος, σε σχέση με την προηγούμενη αποτίμηση της αξίας του<sup>13</sup>.

Ο Bodin επισήμαινε πως ο γάλλος βασιλιάς είχε κατορθώσει να συγκεντρώσει από φόρους το ποσό των 3.400.000 λιρών μέσα σε έξη μήνες, ενώ προέτρεπε τον Malestroit να ανατρέξει στα αρχεία του Λογιστηρίου του κράτους για να αντιληφθεί ότι οι συλλεχθέντες φόροι κατά την περίοδο 1515-1568 ήταν οι υψηλότεροι των τελευταίων 200 ετών, και αυτό δίχως εμφανή πρόσθετη πίεση στο λαό. Ο Bodin απέδιδε την υπερπροσφορά χρυσού και ασημιού στην ανακάλυψη των ορυχείων πολύτιμων μετάλλων στο Νέο Κόσμο. Κατά την εκτίμησή του, μόνο από το Περού είχε εισαχθεί από το 1533 στο γαλλικό βασίλειο χρυσός αξίας 50 εκατομμυρίων λιρών και ασήμι αξίας 100.

Η υπεραφθονία των πολύτιμων μετάλλων στη Γαλλία οφειλόταν κυρίως στις διευρυμένες ισπανό-γαλλικές εμπορικές συναλλαγές, ιδιαίτερα στις εξαγωγές γαλλικών αγροτικών προϊόντων σε μια χώρα που «προτιμούσε να αγοράζει παρά να παράγει», πλημμυρίζοντας την Ευρώπη με χρυσό και ασήμι<sup>14</sup>. Η αυξημένη εισαγωγή χρυσού και ασημιού από το Νέο Κόσμο συνδυάστηκε και με την εντεινόμενη εκμετάλλευση των ορυχείων της Βόρειας Ευρώπης. Ακόμα, ο Bodin επισήμαινε ως

---

<sup>12</sup> Jean Bodin, *La response de Jean Bodin au paradoxe de Malestroit touchant l'encherissement de toutes choses, & le moyen d'y remedier...*, σ. 45-7, Bodin de Saint-Laurent, *Les idées monétaires et commerciales de Jean Bodin...*, σ. 18, 22, D.P. O'Brien, "Bodin's Analysis of Inflation"..., σ. 275-8.

<sup>13</sup> Jean Bodin, *La response de Jean Bodin au paradoxe de Malestroit touchant l'encherissement de toutes choses...*, σ. 47-48. Η πέμπτη αιτία προστέθηκε στη νέα έκδοση του έργου το 1578, ίσως ως αναγνώριση της εγκυρότητας της υπόθεσης του Malestroit, "Renaissance Monetary Paradoxes: The Malestroit-Bodin Controversy"..., σ. 9

<sup>14</sup> *La response de Jean Bodin au paradoxe de Malestroit...*, σ. 48-50.

προωθητήρια δύναμη του φαινομένου τη δημογραφική έκρηξη, απόρροια της γενικής ειρήνευσης στη χώρα μετά τον Εκατονταετή Πόλεμο<sup>15</sup>. Συνεχίζοντας την ανάλυση του πρώτου και σημαντικότερου αιτίου της πληθωριστικής κρίσης, ο Bodin υπογράμμισε πως το γαλλικό ισοζύγιο πληρωμών είχε βελτιωθεί αισθητά από τη στιγμή που η εμπλοκή της Πορτογαλίας στο εμπόριο με την Ανατολή είχε επιτρέψει στη Γαλλία να αγοράζει προϊόντα όπως τα μπαχαρικά σε καλύτερες τιμές από ό,τι πρόσφεραν οι Ιταλοί, τον καιρό της μονοπώλησης του εμπορίου από αυτούς. Από την άλλη, η αύξηση της γαλλικής γεωργικής παραγωγής, απόρροια της μακράς περιόδου ειρήνης, είχε συμβάλλει στη σημαντική αύξηση των εξαγωγών, με αποτέλεσμα την εισροή περισσότερου χρυσού και ασημιού. Τέλος, ο γάλλος φιλόσοφος επισήμαινε την εξίσου αυξανόμενη εισροή κεφαλαίου, απόρροια της πολιτικής του γαλλικού στέμματος να χορηγεί υψηλότερα επιτόκια<sup>16</sup>.

Περίπου μια δεκαετία πριν τη δημοσιοποίηση της αντιπαράθεσης του Malestroit με τον Bodin ο ισπανός λόγιος και εξέχον μέλος της σχολής της Σαλαμάνκα Martin de Azpilcueta εξέδιδε το *Commentario resolutorio de usuras* (1556), διατυπώνοντας κατά μια άποψη μια «προδρομική» μορφή της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος (βασική αρχή της οποίας, χονδρικά, είναι ότι η αγοραστική αξία του χρήματος είναι αντιστρόφως ανάλογη της κυκλοφορούσας ποσότητάς του). Επισημαίνοντας ότι η μειωμένη κυκλοφορία του χρήματος καθόριζε την αξία του, ο ισπανός λόγιος έπαιρνε σαν παράδειγμα τη Γαλλία των αρχών του αιώνα, όπου «το χρήμα είναι σπανιότερο από ό,τι στην Ισπανία, και το ψωμί, το κρασί, τα υφάσματα και η ανθρώπινη εργασία αξίζουν πολύ λιγότερα» για να συνεχίσει τονίζοντας ότι, «ακόμα και στην Ισπανία, σε καιρούς όπου το χρήμα ήταν σπανιότερο, τα εμπορεύσιμα αγαθά και η εργασία προσφέρονταν για πολύ λιγότερα από ό,τι έπειτα από την ανακάλυψη των Ινδιών, που πλημμύρισε τη χώρα με χρυσό και ασημί»<sup>17</sup>.

Δεν ενδιαφέρει εδώ να ακολουθήσουμε τη μάλλον αδιέξοδη αντιπαράθεση στους κόλπους των οικονομικών ιστορικών σχετικά με τη συνάφεια ή μη των θέσεων των Azpilcueta, Malestroit και Bodin με την ποσοτική θεωρία χρήματος<sup>18</sup>. Κατά μια άλλη άποψη, οι δύο προσεγγίσεις στο πρόβλημα μπορεί και να λειτουργούν συμπληρωματικά, έχοντας εντοπίσει δύο σημαντικές αιτίες του πληθωρισμού (την

<sup>15</sup> *La réponse de Jean Bodin au paradoxe de Malestroit...*, σ. 50-51.

<sup>16</sup> *La réponse de Jean Bodin au paradoxe de Malestroit...*, σ. 51-52. *Les idées monétaires et commerciales de Jean Bodin...*, σ. 22-25, “Bodin’s Analysis of Inflation”..., σ. 278-279, “Renaissance Monetary Paradoxes...”, σ. 8-9.

<sup>17</sup> “Renaissance Monetary Paradoxes...”, σ. 1, “Bodin’s Analysis of Inflation”..., σ. 273-274.

<sup>18</sup> Βλ. τη σχετική συζήτηση στο Ramon Tortajada, “M. de Malestroit et la théorie quantitative de la monnaie”..., υποσημ. 1, σελ. 855.

υποτίμηση της *livre tournois* και την εισροή πολύτιμων μετάλλων από το Νέο Κόσμο)<sup>19</sup>. Φέροντας ωστόσο σε μια σχηματική αντιπαράθεση τον φιλόσοφο και τον τεχνοκράτη, μπορούμε να ολοκληρώσουμε αυτή τη συζήτηση με δύο επισημάνσεις:

Είναι φανερό ότι η προσέγγιση του Malestroit ήταν στενότερη, εστιάζοντας αποκλειστικά στην ασκούμενη νομισματική πολιτική και στις επιπτώσεις που αυτή είχε στα παγιωμένα εισοδήματα, όπως αυτά της γαλλικής μοναρχίας. Από αυτή την άποψη, ο βασιλικός σύμβουλος φαίνεται να ενδιαφέρεται και να μεριμνά περισσότερο για τον βασιλικό εντολέα του, υποτιμώντας τις ευρύτερες και δραματικές επιπτώσεις της πληθωριστικής κρίσης στις ζωές των Γάλλων. Από την άλλη, η προσέγγιση του Bodin είναι σαφώς ευρύτερης σκόπευσης. Ο φιλόσοφος μάλιστα συνεκτιμά την προτεινόμενη από τον αντίπαλό του αιτία στην όλη του προσέγγιση, προτείνοντας μια πληρέστερη ανάλυση για την πληθωριστική κρίση του 16<sup>ου</sup> αιώνα. Ο Bodin ισχυριζόταν πως ήταν ο πρώτος που είχε επισημάνει τη διασύνδεση ανάμεσα στην άνοδο των τιμών και στην αυξανόμενη κυκλοφορία πολύτιμων μετάλλων στην Ευρώπη του 16<sup>ου</sup> αιώνα. Το γεγονός ότι οι απόψεις του συνάντησαν την αδιαφορία του στέμματος και της κοινωνίας μάλλον τον δικαιώνει.

Τέλος, αξίζει να τονισθεί ότι σε μια προ-νεωτερική, «προ-τεχνοκρατική» πραγματικότητα, οι δύο αντιπαρατιθέμενοι επέλεξαν ένα ιδιαίτερο ύφος γραφής, το αναγεννησιακό *paradoxe*, για να προσεγγίσουν ένα μείζον αχαρτογράφητο πρόβλημα της εποχής τους. Ίσως η επιλογή (πρώτου του Malestroit) να παραπέμπει, πέρα από τις λόγιες προτιμήσεις της εποχής, στην παγιωμένη συνήθεια των οικονομολόγων να προτείνουν στενές λύσεις στα ζητήματα που τίθενται, λύσεις, που πέρα από τον εντυπωσιακό τεχνοκρατικό εξοπλισμό τους (το *jargon* των ειδικών), συνήθως αποφεύγουν συστηματικά να εμβαθύνουν ως προς τον αντίκτυπό τους στη ζωή των ανθρώπων, που απουσιάζουν ως υπολογίσιμο μέγεθος.

\* \* \* \* \*

---

<sup>19</sup> “Renaissance Monetary Paradoxes...”, σ. 10.